
ЮБІЛЕІ

ЮБІЛЕІ

JUBILEES

ЭЛЬЖБЕТА СМУЛКОВА

ЭЛЬЖБЕТА СМУЛКОВА

ELZHETA SMULKOVA

Імя выдатнага прафесара філалогіі, вядомай даследчыцы пагранічча, дыялектолага, спецыяліста ў галіне сацыялінгвістыкі, дыпламата і пісьменніцы Эльжбеты Смуквай добра вядомае кожнаму славісту. Шмат намаганняў, энергіі, працы яна аддала справе даследавання і папулярызацыі ўсходнеславянскіх моў (у першую чаргу беларускай) і іх дыялектаў. Сёння з нагоды 90-гадовага юбілею шановай пані Смуквай хацелася б распавесці пра нашу сумесную працу падчас палявых даследаванняў на паграніччах Беларусі, а таксама ў Браслаўскім раёне, працу, якая доўжылася шмат гадоў і завяршылася выхадам калектыўнай двухтомнай манаграфіі.

Нарадзілася Эльжбета Смуква ў ваколіцах Львова ў сям’і інжынера-ляснічага. Дзяцінства правяла ў гэтым старажытным горадзе, звязаныя з ім успаміны не адпускалі яе ні на хвіліну шмат гадоў. У 1940 г. бацька загінуў – быў забіты ў Катыні. Праз шмат гадоў яго імя было знойдзена ў так званым украінскім катынскім спісе. Вясной 1941 г. маленькая Эльжбета разам з маці і малодшай сястрой была дэпартавана ў Сібір. Падчас арышту беднай жанчыне далі троху часу на зборы рэчаў, і цудам узятая тады швейная машынка выратавала жыццё ўсім траім. Пасля вайны сям’я выехала ў Польшчу падчас рэпатрыяцыі і пасялілася ў Торуні, дзе дзяўчынкі атрымалі сярэдняю і вышэйшую адукацыю.

Пані Эльжбета Смулкова скончыла факультэт паланістыкі Торунскага ўніверсітэта імя Мікалая Каперніка ў 1957 г. Адною з выкладчыц гэтага ўніверсітэта была Галіна Турска, прафесар, вядомы дыялектолаг, даследчыца польскіх дыялектаў. Менавіта яна і вызначыла далейшы навуковы (і ў чымсьці жыццёвы) шлях Эльжбеты Смулковай: «З прафесарам Антанінай Абрэмбскай-Яблонскай я пазнаёмілася ў 1956 г., будучы студэнткай прафесара Галіны Турскай падчас навучання на аддзяленні паланістыкі ў Торунскім універсітэце імя Мікалая Каперніка. У той час прафесар Яблонска шукала супрацоўнікаў для даследавання беларускіх гаворак на тэрыторыі паўночнаўсходняй Польшчы, а я ўжо мела вопыт палявых даследаванняў, бо пісала магістарскую працу, прысвечаную рэгіянальным формам іменнага скланення ў польскай мове пад уплывам беларускіх гаворак на Беласточчыне. У мяне ўжо быў вопыт працы з гэтымі гаворкамі, і я з радасцю прыняла ўдзел у арганізаваных даследаваннях. У выніку праз год я пераехала ў Варшаву, каб працаваць на кафедры беларускай філалогіі ў Варшаўскім універсітэце, заснаванай прафесарам Абрэмбскай-Яблонскай. І так пачаліся гады супрацоўніцтва, якое з цягам часу перарасло ў сяброўства, ажно да апошняга дня жыцця пані прафесар»¹.

У 1965 г. пані Эльжбета Смулкова атрымала ступень доктара філасофіі, абараніўшы дысертацыю пад назвай «Лексіка апрацоўкі зямлі ў гаворках усходняй Беласточчыны на ўсходнеславянскім фоне» («Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostocczyzny na tle wschodniosłowiańskim»). Шматтыднёвыя дыялекталагічныя экспедыцыі, дзясяткі вёсак, якія маладая даследчыца прайшла ці праехала на ровары, сотні размоў з мясцовымі жыхарамі – усё гэта сфарміравала не толькі метадалагічную аснову будучых прац Эльжбеты Смулковай, але і паспрыяла яе станаўленню як асобы, будучага дыпламата, выдатнага знаўцы беларускага характару і менталітэту, мовы і культуры беларускага народа. У тыя часы даследчыца часта прыязджала ў Мінск. Шмат гадоў яе звязвалі прафесійныя і сяброўскія адносіны з калектывам Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР (далей – Інстытут мовазнаўства), у першую чаргу з калегамі з сектараў дыялекталогіі і славянскіх моўных сувязей Генадзем Цыхуном, Вячаславам Вярэнічам, Аляксандрам Крывіцкім, Юзэфай Мацкевіч, Валерыем Чэкманам, Віктарам Мартынавым і інш. Пра многіх калег яна потым напісала цудоўныя ўспаміны, якія былі апублікаваны. Па словах прафесара Э. Смулковай, у тыя гады ў Інстытуце мовазнаўства панавала атмасфера творчага пошуку, навуковай дэмакратыі, бясконцых навуковых

дыскусій, якія часта зацягваліся да позняга вечара. Упэўнена, што менавіта такая творчая атмасфера сярод калектыву інстытута паспрыяла фарміраванню і рэалізацыі асноўных ідэй беларускай лінгвістыкі другой паловы XX ст., што потым увасобілася ў фундаментальных працах «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы», «Гістарычны слоўнік беларускай мовы», «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы», «Лексічны атлас беларускіх народных гаворак». Эльжбета Смулкова сама неаднаразова выязджала ў дыялекталагічныя экспедыцыі з беларускімі калегамі, правяла тысячы размоў з вясцоўцамі, дасканала вывучыла беларускія дыялекты і ў выніку ўзялася за адну з самых цяжкіх тэм у славянскіх мовах – націск. У 1978 г. Эльжбета Смулкова абараніла доктарскую дысертацыю, якая называлася «Даследаванні націску ў беларускай мове. Назоўнік» («Studia nad akcentem języka białoruskiego. Rzeczownik»).

Навуковая цікавасць да беларускай мовы, беларускіх дыялектаў пані Эльжбеты Смулковай мела вынікам яе доўгі цесны кантакт з кафедрай беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта, якую яна ўзначальвала на працягу 1971–1975 гг. Пазней некалькі гадоў яна працавала ў якасці намесніка дэкана па вучэбнай рабоце факультэта рускай, славянскай філалогіі і прыкладной лінгвістыкі, таксама была намеснікам дэкана факультэта польскай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта. У 1988–1996 гг. Эльжбета Смулкова займала пасаду прафесара кафедры агульнага мовазнаўства Варшаўскага ўніверсітэта, у 1988–1990 гг. па яе ініцыятыве на факультэце польскай філалогіі была адкрыта спецыяльнасць «Балтыйская філалогія».

Яшчэ адзін рэгіён, ужо на тэрыторыі Польшчы, а таксама яшчэ адна навучальная ўстанова, з якой пані Смулкову звязваюць навуковыя і творчыя ўспаміны, – гэта Беласточчына. З 1997 па 2002 г. яна кіравала кафедрай беларускай культуры Беластоцкага ўніверсітэта. Гэта была вельмі важная праца, паколькі ў перыяд набыцця незалежнасці Рэспублікай Беларусь і ў час развіцця польскай дзяржаўнасці нацыянальнай меншасці беларусаў на Беласточчыне (а іх там большасць!) трэба было таксама знайсці свой самастойны шлях, прыста-соўваючыся да новых палітычных і сацыяльных умоў у Еўропе і не забываючы пра свае этнічныя і культурныя карані. Дзейнасць калектыву кафедры паказала, што даследаванне і выкладанне мовы немагчымае без звестак аб культурным, гістарычным, рэлігійным развіцці пэўнага народа.

Не здзіўна, што вядомага знаўцу беларускай мовы, культуры, беларускага менталітэту Эльжбету Смулкову прызначылі на дыпламатычную працу: з верасня 1991 г. яна працавала генеральным

¹Smulkowa E. Moje pogranicza w historii, języku i wspomnieniach. Warszawa : Instytut Slawistyki PAN, 2016. S. 272. (Тут і далей пераклад наш. – І. Б.)

консулам Рэспублікі Польшча ў Рэспубліцы Беларусь, а ў 1992–1995 гг. з’яўлялася першым паслом Рэспублікі Польшча ў Рэспубліцы Беларусь. Па словах вядомага беларускага вучонага Адама Мальдзіса, «Смulkова... пачала новую эру ў дзейнасці замежных дыпламатычных прадстаўніцтваў у Мінску: першы генеральны консул – жанчына, першы генеральны консул, які свабодна, грацыёзна валодае беларускай мовай, першы генеральны консул – філолаг, беларусіст, які даўно і плённа даследуе польска-беларускае моўнае пагранічча»². Шматгадовая праца на навуковай глебе, высокая лінгвістычная падрыхтоўка паспрыялі таму, што пані Эльжбета Смulkова на дыпламатычнай працы зарэкамендавала сябе як вельмі тонкі палітык. Яна вылучалася сваёй інтэлігентнасцю, глыбокім навуковым мысленнем датычна кожнай праблемы, імкненнем не проста вырашыць чарговае пытанне, але дайсці да сутнасці, першапрычыны ўзнікнення пэўнай праблемы. Пані прафесар як ніхто іншы ведала беларускую вёску, беларускі народ. Дастаткова адзначыць, што Эльжбета Смulkова ад самага пачатку выступала за выкарыстанне беларускай мовы сярод католікаў-беларусаў і не падтрымлівала ўжывання выключна польскай мовы ў касцёлах.

Вышэй ужо адзначалася, што Эльжбета Смulkова ўнесла значны ўклад у развіццё даследавання моўнага пагранічча як з тэарэтычнага, так і з дыдактычна-метадалагічнага пункта гледжання.

У 2000-х гг. яна была запрошана на пасаду прафесара ў Цэнтр даследавання антычных традыцый у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе Варшаўскага ўніверсітэта, а потым – у Інстытут інтэрдысцыплінарных даследаванняў «Artes Liberales» Варшаўскага ўніверсітэта. Узначальваў гэтыя ўстановы прафесар Ежы Аксер. Так прафесар Смulkова ўзгадвае працу ў іх: «Увайшла ў рытм арганізацыі там канферэнцый, летніх даследчых школ па пэўных праблемах у якасці партнёра, са сваёй праблематыкай моўных кантактаў на тэрыторыі паўночна-ўсходняй Польшчы і Беларусі, а часткова таксама і ва Украіне... <...> Для мяне было важным даследаваць і вызначаць фактычнае выкарыстанне моў/гаворак на паграніччы і тыя знешнія фактары, якія ўплывалі на гэта, а не іншае іх функцыянаванне ва ўмовах традыцыйнага шматмоўя. Мела таксама магчымасць пашырыць свае веды ў галінах гісторыі і сацыялогіі, а таксама культурнай антрапалогіі, дзякуючы ўдзелу ў канферэнцыях і дыспутах, арганізаваных... гісторыкамі, сацыёлагамі і прадстаўнікамі іншых гуманістычных грамадскіх навук. У выніку ўзнік пяцігадовы навучальна-даследчы праект “Пагранічча Беларусі: гісторыя, культура, мова”... Ён быў скончаны вы-

даннем калектыўнай навуковай працы “Пагранічча Беларусі ў інтэрдысцыплінарнай перспектыве” (“Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej”, Warszawa, 2007)»³.

Я ўдзельнічала фактычна ва ўсіх летніх школах, прысвечаных даследаванню моўнага пагранічча Беларусі і іншых краін. Гэта была сапраўдная навуковая майстэрня, дзе нас вучылі ўсім неабходным прыёмам палявых даследаванняў. Памятаю, што адзін з самых важных з іх Эльжбета Смulkова і яе калега Анна Энгелькінг вызначалі наступным чынам: «Слухаць, слухаць і яшчэ раз слухаць...». Гэта было сапраўды штосьці іншае, адрознае ад звыклых нам апытальнікаў, да якіх мы былі прызвычаены падчас вывучання дыялекталогіі і дыялекталагічнай практыкі ва ўніверсітэтах. Памятаю, як нам даказвалі каштоўнасць запісаных у вёсках тэкстаў, як казалі, што ні ў якім разе нельга перабіваць інфарматара, навязваць яму свой пункт гледжання, накіроўваць размову менавіта ў той бок, які табе хочацца. Не адразу я зразумела вартасць шматстаронкавых дыялекталагічных тэкстаў. Яны сёння захоўваюцца ў Варшаўскім універсітэце і, сапраўды, ствараюць архіў вуснай гісторыі беларусаў.

Але самая галоўная метадычная рэкамендацыя, якую я вынесла з гэтых школ, – гэта бясконцая павягаватасць людзей, усведамленне іх большай дасведчанасці ў пытаннях жыцця, прызнанне каштоўнасці іх жыццёвага вопыту і імкненне да захавання і папулярызацыі тых звестак, якія мы сабралі падчас нашых экспедыцый.

Вось што піша прафесар Эльжбета Смulkова пры гэты час: «Гэта было даследаванне вясковай беларускасці. Мы мала сустракалі мясцовай інтэлігенцыі. <...> Падчас інтэрдысцыплінарных даследаванняў мы дайшлі да пэўных канкрэтных вынікаў – больш глыбокіх у параўнанні з тымі, якія маглі б быць сфармуляваны кожным з прадстаўнікоў гуманітарных дысцыплін асобна. Гэта несумненна. Мне знаецца, што гэта праграма паказала, наколькі важна не замыкацца ў межах адной дысцыпліны, каб інтэрдысцыплінарнасць, пра якую апошнім часам так шмат гавораць, была рэалізавана ў сумесных праектах. А не такім чынам, калі, напрыклад, сацыёлаг ці этнолаг упэўнены, што ён разбіраецца ва ўсіх справах, уключаючы мовазнаўства і гісторыю, і адзін піша “інтэрдысцыплінарнае” даследаванне»⁴.

Паралельна са згаданым вышэй праектам, прысвечаным даследаванню пагранічча Беларусі, прафесар Смulkова арганізавала яшчэ адну «лабараторыю» па больш дасканалым і грунтоўным вывучэнні аднаго рэгіёна, пагранічнага ад пачат-

²Цыт. па: 3 кагорты першых [Электронны рэсурс]. URL: <https://shkola.of.by/belaruskaya-mova.html?page=6> (дата звароту: 20.05.2021).

³Smulkowa E. Moje pogranicza w historii, języku i wspomnieniach. S. 10.

⁴Ibid. S. 12.

ку, — беларускай Браслаўшчыны. Даследаванне доўжылася больш за 10 гадоў і завяршылася выхадам двухтомнай манаграфіі «Браслаўшчына. Памяць і сучаснасць» (Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. T. 1. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców / red. nauk. E. Smulkowa. Warszawa, 2011; T. 2. Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik Brasławski) / red. nauk. E. Smulkowa. Warszawa, 2009). Мы даследавалі больш за 100 населеных пунктаў і запісалі некалькі соцень размоў з мясцовымі жыхарамі на беларускай, польскай, рускай (ад старавераў) мовах. Вось як узгадвае гэту працу сама Эльжбета Смулкова: «Ён (праект. — І. Б.) працягваўся некалькі гадоў. Веды вынікалі з палявых даследаванняў, інтэрдысцыплінарных дыскусій, з вывадаў, якія паўставалі, напрыклад, на тэму некалькіх варыянтаў беларускай свядомасці або стаўленнем мясцовых жыхароў да мовы/моў, якімі яны карыстаюцца. А таксама з праблематыкі, важнай для разумення спецыфікі культуры пагранічча, якая з’явілася на стыку розных традыцый і звычаяў. Усё гэта мы хацелі паказаць, з аднаго боку, апісваючы гісторыю і выключную этнічна-моўную асаблівасць рэгіёна, а з другога — абумоўленую гістарычна мясцовую моўную камунікацыю. Той першы праект быў свайго роду падрыхтоўкай, другі быў ужо вынікам паглыбленых даследаванняў жыхароў абранага рэгіёна, цікавага яшчэ і тым, што спрадвеку яго населялі людзі розных этнічных і культурных груп. Абапіраючыся на сабраны матэрыял, я імкнулася знайсці адказ на пытанне пра тое, ці маем мы на Браслаўшчыне справу з рознымі моўнымі сістэмамі, ці ўжо сутыкнуліся з нейкай “абагуленай” моўнай сістэмай»⁵.

Тое, што гэта наватарская праца, не падлягае сумневу. Сёння, пасля таго як прайшло больш за 10 гадоў з заканчэння праекта, яго інавацыйнасць яшчэ больш відавочная. Упершыню нас цікавілі такія рэчы, як двухмоўе ў рэгіёне, білінгвізм, пераклучэнне кодаў, змешанасць моў, іх сувязь з моўнай свядомасцю інфарматараў, — гэта значыць пытанне пра тое, якім чынам моўная іерархія, што ўзнікае ў свядомасці, уплывае на якасць маўлення: «Мне здаецца, што даследаванне “Браслаўшчына: гісторыя і сучаснасць” з’яўляецца пэўным адкрыццём у тым сэнсе, што нарэшце была зроблена спроба паказаць, як моўная сітуацыя на паграніччы выглядае ў свядомасці мясцовых жыхароў. Гэта наватарства ў адносінах да традыцыйных даследаванняў, у якіх засяроджвалася ўвага асобна на польскім, беларускім, літоўскім... кампанентах»⁶.

Паралельна ў сваіх навуковых артыкулах прафесар Смулкова распрацоўвала тэму пагранічча з

тэарэтычнага і метадалагічнага пунктаў гледжання. Шмат разоў даследчыца звяртала ўвагу на тое, што пры вывучэнні гэтага феномена важна адразу адмовіцца ад уяўлення аб паграніччы як аб простае лініі на карце, якая размяжоўвае дзве дзяржавы, два этнасы і да т. п. Тое, што з часам па абодва бакі гэтай лініі фарміруюцца розныя культурныя і моўныя коды, — гэта толькі вынік прысутнасці чужога элемента ў колішнім маналіце. І наадварот, сутыкаючыся на пэўнай тэрыторыі, два і болей моўныя і культурныя коды пачынаюць актыўна ўзаемадзейнічаць паміж сабой, утвараючы новы сумесны кантынум: «Моўнае пагранічча з’яўляецца, без сумнення, вытворнай пагранічча ўвогуле: культурнага (у тым ліку і рэлігійнага), этнічнага, нацыянальнага і г. д. У гэтым аспекце можна спыніцца і звярнуць увагу на спецыфіку моўнага пагранічча ў адносінах да культурнага або нацыянальнага пагранічча, якая вынікае найперш з таго, што сфера выкарыстання якой-небудзь нацыянальнай мовы не заўсёды супадае са сферай нацыянальнага вызначэння жыхароў, а таксама звязана з іншымі аспектамі гэтага пагранічча. На мой погляд, у пачатку вельмі важна звярнуць увагу на паняцце пагранічча ўвогуле (без азначэнняў), каб мець упэўненасць у тым, што, ужываючы гэты тэрмін, мы маем на ўвазе адно і тое ж паняцце. Падсумоўваючы: пад паграніччам у геаграфічна-тэрытарыяльным сэнсе мы разумеем пэўную ўтвораную гістарычна прастору сутыкнення і ўзаемапрацікнення розных народаў і/або этнічных груп, а як вынік гэтага — розных культур і моў. Гэта прастора можа быць апісана ў пэўных тэрытарыяльных межах, асабліва з пункта гледжання акрэсленых эмпірычных даследаванняў. Яна можа ўтвараць шырэйшы або вузейшы абшар, які цягнецца па абодва бакі ад дзяржаўнай граніцы, як, напрыклад, польска-беларускае або польска-беларуска-літоўскае пагранічча, ці мець астраўны характар, як, напрыклад, польска-літоўскае пагранічча на Ковеншчыне або польска-ўкраінскае на ўсход ад Збруча. Важным для разумення такога тыпу пагранічча з’яўляецца, аднак, тое, што ні даследчык не можа ахапіць яго ў цэласці канкрэтнымі граніцамі, ні ў грамадскай свядомасці не сфакусіраваўся яго аднастайны выгляд. Таму гэта паняцце з’яўляецца “размытым” і зменным у залежнасці ад таго, які з аспектаў пагранічнасці бярэцца пад увагу»⁷.

Шмат увагі ў сваіх працах прафесар Эльжбета Смулкова надае метадалогіі даследавання пагранічча, адказваючы на пытанні пра тое, *што* і *як* даследаваць на паграніччы: «На паграніччы **першай і найважнейшай з сацыялінгвістычнага пункта гледжання задачай з’яўляецца канстатацыя і аб’ектыўнае апісанне зафіксаванай на**

⁵Smulkowa E. Moje pogranicza w historii, języku i wspomnieniach. S. 14.

⁶Ibid. S. 16.

⁷Ibid. S. 141–142.

даследуемай тэрыторыі моўнай сітуацыі. Насуперак чаканню гэта не так проста. Гэтая методдыка патрабуе дастаткова доўгага назірання ўдзельніка і ўсведамлення таго, што ў асобных краінах першыя вынікі могуць у пэўным сэнсе залежаць ад таго, хто і на якой мове вядзе гэтыя даследаванні»⁸ (вылучана намі. – *І. Б.*).

Сёння спектр навуковых зацікаўленняў прафесара Смуквай – гэта сацыялінгвістыка ў шырокім разуменні гэтага слова. Даследчыца сама падкрэслівае: «...шукаю ў мове праявы чалавечага жыцця, калі можна так гэта акрэсліць. Таго, як мова мяняецца сярод людзей, у першую чаргу людзей пагранічча, якія ад пачатку сутыкаюцца са шматмоўем, з рознымі рэалізацыямі мовы і сярод якіх, напрыклад, мова з дому была заўсёды чымсьці іншым, чым афіцыйная мова, мова ўлады, школы, тэлебачання і інш.»⁹.

Прафесар Смуква з'яўляецца членам Варшаўскага навуковага таварыства, Польскага мовазнаўчага таварыства і Беластоцкага навуковага таварыства, пад яе кіраўніцтвам абараняюцца кандыдацкія дысертацыі, яна падрыхтавала многіх маладых навукоўцаў, кансультуе ўжо дасведчаных калег, вядзе актыўнае навуковае жыццё. Узнагароджана Кавалерскім крыжам Ордэна адраджэння Польшчы, з'яўляецца членам Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў свету.

Ад імя ўсёй беларускай навуковай супольнасці віншваем прафесара Эльжбэту Смукву з юбілеем, жадаем ёй здароўя, дабрабыту і многіх здзяйсненняў на навуковай глебе. Дзякуем за вялікі ўклад у справу даследавання Беларусі, беларускай мовы і беларускай культуры.

*І. У. Будзько*¹⁰

⁸Smulkowa E. Moje pogranicza w historii, języku i wspomnieniach. S. 145.

⁹Ibid. S. 18.

¹⁰Ірына Владимировна Будзько – кандидат филологических наук, доцент; заведующий кафедрой белорусского и русского языков факультета технологий управления и гуманитаризации Белорусского национального технического университета.

Ірына Ўладзіміраўна Будзько – кандыдат філалагічных навук, дацэнт; загадчык кафедры беларускай і рускай моў факультэта тэхналогій кіравання і гуманітарызцыі Беларускага нацыянальнага тэхнічнага ўніверсітэта.

Irina V. Budko, PhD (philology), docent; head of the department of Belarusian and Russian languages, faculty of management technology and humanitarisation, Belarusian National Technical University.

E-mail: irinabud_ko@yahoo.com